

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(60): 56-58

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डॉ. सीमा शर्मा

सहायकाचार्या,

पुराणेतिहासविभागः,

श्री ला.ब.शा.रा.सं.वि., नव देहली-16

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य वैशिष्ट्यम्

डॉ. सीमा शर्मा

भारतीयं सांस्कृतिकी परम्परा अतीव समृद्धास्ति। अस्याः परम्परायाः मेरुदण्डरूपेण महापुराणानि प्रतिष्ठितानि सन्ति। अष्टादशपुराणेषु श्रीमद्भागवतमहापुराणम् अत्यन्तं महत्वपूर्णं, भक्तिप्रधानञ्च विद्यते। व्यासमहर्षिणा प्रणीतम् एतत् पुराणं वैदिकदर्शनस्य, भक्तियोगस्य, तथा वेदान्ततत्त्वज्ञानस्य समुन्नायकरूपेण प्रतिष्ठितमस्ति। अस्य महापुराणस्य वैशिष्ट्यं न केवलं धार्मिकदृष्ट्या, अपि तु साहित्यिक-दार्शनिक-ऐतिहासिक-सामाजिकदृष्टिभिश्च अपूर्वमेव परिगण्यते।

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य स्वरूपम्- श्रीमद्भागवतमहापुराणम् अष्टादशमहापुराणेषु एकं प्रसिद्धं पुराणमस्ति। अस्मिन् पुराणे द्वादशस्कन्धाः, अष्टादशसहस्रश्लोकाः पञ्चत्रिंशदधिकत्रिशतम् अध्यायाः, अष्टादशसहस्रश्लोकाश्च सन्ति। अयं पुराणः महर्षेः वेदव्यासस्य कृत्तिपरमपरिणामरूपो भवति। व्यासः गीता, ब्रह्मसूत्राणि, वेदविभागश्च कृत्वापि असंतुष्टः आसीत्। भगवतः नारदस्य प्रेरणया भक्तियोगप्रधानं श्रीमद्भागवतं रचयामास।

भक्तियोगप्राधान्यम्- श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तियोगः प्रमुखतया प्रतिपाद्यते। अत्र भक्तेः नवधा प्रकाराः निर्दिष्टाः सन्ति—श्रवणं, कीर्तनं, स्मरणं, पादसेवनं, अर्चनं, वन्दनं, दास्यं, सख्यम्, आत्मनिवेदनञ्च। एतेषां समुचितं पालनं मोक्षस्य साधनं भवति। भागवते भक्तिः केवलं साधनरूपा न, अपि तु स्वयं फलरूपा अपि अस्ति।

भगवतः श्रीकृष्णस्य परं तत्त्वत्वम्

श्रीमद्भागवते श्रीकृष्ण एव परं ब्रह्म, सच्चिदानन्दविग्रहः, सर्वकारणकारणं च इति प्रतिपाद्यते—

"कृष्णस्तु भगवान् स्वयं" अनेन श्लोकेन अन्यावताराणां मध्ये श्रीकृष्णस्य पूर्णावतारत्वं, परब्रह्मत्वं च प्रतिपाद्यते। श्रीकृष्णः केवलं ऐतिहासिकः पुरुषः न, अपि तु स परमात्मा, सर्वात्मा च अस्ति।

गोप्यः परमं ज्ञानम् - भागवते रहस्यतत्त्वं, परमार्थज्ञानं च गोप्यं गोपनीयं च अस्ति। उदाहरणार्थं रासलीला वर्णनं बहिर्दृष्ट्या लौकिकं प्रतीतिः भवति, किन्तु तत्त्वतः सा भगवद्भक्तेः पराकाष्ठां दर्शयति।

गोपिकानां श्रीकृष्णे अपारभक्तिः, तद्भावमाधुर्यं च अत्र प्रतिपाद्यते।

वेदान्तसारः भागवते - श्रीमद्भागवतमहापुराणं वेदान्तसिद्धान्तानां सरलतया प्रस्तुतिः अस्ति। ब्रह्म, जीव, माया, सृष्टिक्रमः, मोक्षः इत्यादयः विषयाः अत्र विवेच्यन्ते। अत्र निराकारब्रह्मविचारः अपि अस्ति, किन्तु भक्तियुक्तेन साकारब्रह्मोपासनायाः महत्त्वं विशेषेण प्रतिपाद्यते।

नैतिकं सामाजिकं च शिक्षणम्। भागवते केवलं आध्यात्मिकतत्त्वानि न, अपि तु नैतिकमूल्यानि, राजधर्मः, गृहस्थधर्मः, ब्रह्मचर्यं, त्यागः इत्यादयः अपि शिक्ष्यन्ते। प्रह्लादचरित्रम्, ध्रुवकथा, भरतवृत्तान्तः, अम्बरिकमहाराजस्य आचरणम्, विदुरस्य विवेकः एते सर्वे आदर्शानाम् प्रदर्शकाः सन्ति।

श्रीमद्भागवते अनेके प्रसिद्धाः कथाः सन्ति। यथा — ध्रुवकथा, प्रह्लादकथा, वामनावतारः,

Correspondence:

डॉ. सीमा शर्मा

सहायकाचार्या,

पुराणेतिहासविभागः,

श्री ला.ब.शा.रा.सं.वि., नव देहली-16

श्रीकृष्णलीलाः, रासपञ्चाध्यायी, उद्धवोपदेशः, महाराजपरिक्षितस्य आख्यानं च। एतेषां माध्यमेन भक्तेः विविधावस्थाः, तत्त्वज्ञानं च प्रकाश्यते।

भक्तानां महत्त्वम् - भागवते भक्ताः परमपूज्याः इति दृष्टिः अस्ति। तत्र वदति—

"साक्षाद् हरिं परानन्दं पश्यन्ति नान्यथागते"ⁱⁱⁱ अर्थात् भगवद्भक्तः भगवतः साक्षात् सान्निध्यं प्राप्नोति। शुकदेवगोस्वामी, नारदः, विदुरः, भीष्मः, प्रह्लादः, गजेन्द्रः, कर्दमः, देवहूतिः इत्यादयः भागवते महाभक्ताः वर्णिताः।

श्रीमद्भागवतस्य काव्यशोभा - श्रीमद्भागवतं केवलं तत्त्वदर्शनाम् उपयुक्तं ग्रन्थः न, अपि तु महाकाव्यरचनासौन्दर्येण अपि समृद्धः। तत्र अनुप्रासः, यमकं, उपमा, रूपकं, उत्प्रेक्षा, द्रष्टान्तः इत्यादयः अलङ्काराः सुलभं दृष्टव्याः। शुकदेवस्य कथनशैली अत्यन्तं सरस एवं आकर्षकं अस्ति।

श्रीमद्भागवतमहापुराणं अनेकानां भक्तानां प्रियं ग्रन्थरूपेण ख्यातम्। दक्षिणभारते तिरुवायमोलि, उत्तरभारते सूरदासकवीनां पदावली, मराठीदेशे एकनाथमहात्मनः ओवीकाव्यं, बंगालदेशे चैतन्यमहाप्रभोः प्रचारः—सर्वत्र भागवतधर्मस्य प्रभावः दृश्यते।

श्रीमद्भागवतस्य प्रभावः - भागवतस्य अध्ययनं श्रवणं कीर्तनं च जीवने अपूर्वपरिवर्तनं जनयति। तदुक्तं शास्त्रे— "नित्यं भागवतसेवया भगवति उत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी।"^{iv}

अनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते यत् नित्यं भागवतश्रवणेन चित्तशुद्धिः, भक्तिसिद्धिः च लभ्यते। अनेके साधवः भागवतश्रवणेन एव मोक्षं प्राप्तवन्तः।

भारतीयधर्मसाहित्यानां मध्ये महापुराणानां विशेषं स्थानं विद्यते। एतेषां मध्ये श्रीमद्भागवतमहापुराणम् अत्यन्तं पूज्यं, भक्तिप्रधानं च पुराणं भवति। अष्टादशमहापुराणेषु एतत् पुराणं नवमे स्थाने अस्ति, यत् व्यासमहर्षिणा रचितम्। अस्य पुराणस्य रचनेन व्यासः आत्मानं पूर्णं कृतवान् इति भागवते स्वयमेव उक्तम्। भागवतपुराणं भक्तियोगस्य परमोच्चदर्शकं ग्रन्थरूपेण सुविख्यातम् अस्ति।

एषः ग्रन्थः केवलं पौराणिककथाः न दर्शयति, अपि तु अध्यात्मिकदृष्ट्या, भक्तिप्रवृत्त्या, तत्त्वचिन्तनदृष्ट्या च अतीव गाम्भीर्यं वहति। अस्य महापुराणस्य प्रभावः केवलं भारतदेशे न, अपि तु सम्पूर्ण विश्वे अपि अनुभवितः अस्ति।

श्रीमद्भागवतपुराणस्य रचना एवं स्वरूपम् - श्रीमद्भागवतमहापुराणे प्रत्येकं स्कन्धं एकस्मिन् विशेषे विषयेषु केन्द्रितम् अस्ति। आदौ सृष्टिक्रमः, ब्रह्माण्डरचना, विष्णोः माहात्म्यं, भक्तानां चरित्राणि, तथा अन्ते कृष्णावतारकथा, रुक्मिणीविवाहः, उद्धवोपदेशः, तथा भगवान् श्रीकृष्णस्य स्वरूपविलयनं च वर्ण्यते।

अयं ग्रन्थः निगमकल्पतरोर्गलितं फलम् इति प्रसिद्धया आरभ्यते, यः वेदानां सारस्वरूपम् इत्येव भागवते प्रतिपादितम्।

आत्मतत्त्वस्य स्वरूपम् - भागवते आत्मा ब्रह्मस्वरूपः, नित्योऽविकार्यश्च इति स्पष्टं वर्ण्यते —

"देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥"^v

एषा श्लोकव्याख्या भागवते बहुधा दृष्टा यत्र आत्मा नित्यः, शरीरं तु नश्वरम्।

एवं च -

"न जायते म्रियते वा कदाचित्

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।"^{vi}

अत्र आत्मा अनादिः अनन्तश्च इति प्रतिपाद्यते। आत्मा न हन्यते, न विक्रियते, स एव परमात्मनोऽंशरूपेण स्थितः।

श्रीकृष्णस्य उपदेशे आत्मविमर्शः

भागवते विशेषतः उद्धवोपदेशे, आत्मविचारस्य गूढदर्शनं दृश्यते। एकस्मिन्नेव श्लोके —

"य एष सुतेष्वपि पश्यत्यात्मानमीश्वरं।

यो बुद्धेः परतस्तस्मै नमः कृत्वा स्म चोदयेत्॥"^{vii}

अत्र भगवता आत्मा इन्द्रियगोचरात् परं तत्त्वं रूपेण निरूप्यते। स ईश्वरसमानः, साक्षी रूपेण स्थितः।

आत्मा - जीवात्मा - परमात्मा सम्बन्धः

भागवते आत्मा जीवस्वरूपेण स्थितोऽपि परमात्मनः अंशरूपेण दर्श्यते —

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।"^{viii}

एषः सिद्धान्तः भागवतस्य आधारशिला अस्ति। आत्मा आत्मनि प्रतिष्ठायां भक्त्या, ज्ञानयोगेन च स्वात्मस्वरूपं विज्ञाय परमात्मानं गच्छति।

भक्तियोगे आत्मतत्त्वस्य अनुभूति

भागवतम् आत्मज्ञानं केवलं तर्कसाध्यं न मन्यते, किन्तु भक्ति-योगेन अनुभूतव्यमिति प्रतिपाद्यते —

"भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥"

उद्धवगोपीनां संवादे, शुकदेवपरिक्षितसंवादे च आत्मा भगवत्साक्षात्काररूपेण अनुभूयते।

प्रह्लादचरित्रे आत्मविमर्शः

प्रह्लादः आत्मज्ञानी बालकः यः असुरपरिवारमध्ये अपि भगवद्भावनाया आत्मतत्त्वं बुबोध —

"नैवोदयः कर्मणां नाम योनिरात्मनः।

एकोऽवयवो यत्र देहबन्धनम्॥"

स आत्मानं न देहे, न कर्मे, न जातौ दृश्यते, किन्तु भगवद्रूपे आत्मवस्तुनि आस्तिक्यं धारयति।

ज्ञानयोग, भक्ति, वैराग्ये आत्मविमर्शः

भागवते आत्मविमर्शः केवलं ज्ञानपरम्परायां न दृश्यते, अपि तु त्रिवेणीसंगमे —

1. ज्ञानयोगे — आत्मा ब्रह्मस्वरूपः

2. भक्तौ — आत्मा भगवन्मयी

3. वैराग्ये — आत्मा संसारात् न्यस्तः

भागवतमहापुराणे आत्मतत्त्वविमर्शः भगवतः श्रीकृष्णस्य उपदेशेषु, भक्तचरित्रेषु, ब्रह्मविद्यायां च आत्मविमर्शः सम्पूर्णरूपेण प्रतिपाद्यते।

श्रीमद्भागवतस्य तात्त्विकमहत्त्वम्- भागवतमहापुराणं केवलं एकः धार्मिककथा-संग्रहः न, अपि तु तत्त्वचिन्तनस्य, अध्यात्मज्ञानस्य, भक्तियोगस्य च गभीरः स्रोतः अस्ति। अस्मिन् पुराणे मोक्षमार्गः भक्तियोगेन प्रदर्शितः अस्ति। योगमार्गः, ज्ञानमार्गः, कर्ममार्गश्च त्रयः अपि भागवते स्वीक्रियन्ते, किन्तु भक्तिमार्गस्य श्रेयः स्थानं अत्र निर्दिष्टम्। भागवतं प्रतिपद्यते यत् —

“कृते यद् ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद् हरिकीर्तने॥”^{xix}

कलियुगे साधनानां मध्ये कीर्तनं श्रेष्ठतमं इति अत्र प्रतिपाद्यते। भक्तियोगस्य प्रमुखत्वम्- श्रीमद्भागवते भक्तियोगं सर्वोत्तमः मार्गः इति प्रतिपाद्यते। अस्मिन् पुराणे प्रह्लादः, ध्रुवः, अम्भीषः, गजेन्द्रः, अजामिलः, विदुरः, नारदः, शुकः, उद्धवः, गोपिकाः च इत्यादीनां भक्तानां चरित्राणि दर्शयन्ति यैः भक्तेः विविधा स्वरूपाणि ज्ञायन्ते। विशेषतः गोपिकाभक्तिः, यत्र स्नेहपरिपूर्णा भगवद्भक्ति दृष्टा, तस्य व्याख्या अतीव भावपूर्णा अस्ति। श्रीमद्भागवतस्य सामाजिकदृष्टिः- भागवतं केवलं अध्यात्मसन्दर्भे महत्त्वपूर्णं न, अपि तु सामाजिकदृष्ट्या अपि अतिशयगौरवप्रदं ग्रन्थम् अस्ति। अत्र धर्मस्य व्यापकं स्वरूपं प्रतिपाद्यते, यत्र सेवा, दया, सत्यता, अहिंसा इत्यादयः मूलमूल्यरूपेण वर्ण्यन्ते। एवं च, अजामिलोपाख्यायां द्वारा निष्कपटनामस्मरणस्य महत्त्वं प्रदर्श्यते, यः पतितः अपि अन्ते “नारायण” इति नामस्मरणेन मोक्षं प्राप्तवान्।

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य सांस्कृतिकं प्रभावः - भारतीयकला, नाट्यम्, संगीतं, चित्रकला, मूर्तिकला, इत्यादिषु भागवतकथाः प्रेरणास्रोतः अभवन्। श्रीकृष्णचरितं, गोपीलीला, रासलीला, कंसवधः, कुरुक्षेत्रयुद्धम् इत्यादयः अनेके दृश्याः नाट्यकला-साहित्ये, विशेषतः भागवत-मेलम्, रासलीला, कीर्तनम् इत्यादिषु वर्तन्ते।

न केवलं भारतदेशे, अपि तु विश्वे अपि श्रीमद्भागवतस्य प्रभावः अद्यापि दृष्टुं शक्यते।

श्रीमद्भागवतपुराणस्य मोक्षमार्गः - अयं ग्रन्थः प्रतिपद्यते यत् मनुष्यस्य परमं लक्ष्यं भगवद्साक्षात्कारः इति। ततः प्राप्तये निष्कामभक्तिः अनिवार्या। मोक्षः भागवते केवलं कर्मक्षयेन न, अपि तु भगवद्भक्त्या सह सहजतया प्राप्तव्यः इति दृढं निरूपितम्।

“स वै पुण्यश्लोको राजा पित्रा दत्ता महीमिमाम्।

तुष्टः पुष्करलोचन धर्म्याम् आहर्तुमर्हति ॥”^{xx}

इति वाक्यं यदराजा परिश्रितस्य चरमजीवने निरूप्यते, तत् मोक्षमार्गस्य सूक्ष्मविवरणं सूचयति।

श्रीमद्भागवतपुराणस्य आध्यात्मिकप्रभावः - एषः ग्रन्थः पठन्तं, शृण्वन्तं, मनन्तं च जनं भक्तियुक्तं करोति। अत्र “श्रवणं कीर्तनं विष्णोः” इत्यादिना नवधा भक्तेः प्रकाराः वर्ण्यन्ते।

एवं च भागवतस्य श्रवणं जीवनान्ते मोक्षदायकं इति उक्तम् —

“य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः॥”^{xxi}

निष्कर्षः

श्रीमद्भागवतमहापुराणं केवलं एकं पुराणं न, अपि तु भारतीयरूढ्याः, सांस्कृतिकस्य, धार्मिकस्य च केन्द्रबिन्दुस्थितं महान् ग्रन्थः अस्ति। अयं ग्रन्थः मानवजीवनस्य परमं लक्ष्यं भगवद्भक्तिं प्रतिपादयन्, जनानां हृदयेषु स्थायिभावेन स्थितः अस्ति। यः जनः भागवतं श्रद्धया पठति वा शृणोति, स न केवलं धर्ममार्गे प्रतिष्ठां प्राप्नोति, अपि तु आत्मविकासं, शान्तिं, मोक्षं च लभते। श्रीमद्भागवतमहापुराणं केवलं ग्रन्थरूपेण न, अपि तु जीवनशैलीरूपेण स्वीकर्तव्यम्। तस्य भक्तिपरता, तत्त्वनिष्ठा, समाजोपयोगिता, काव्यसौन्दर्यं च अतीव मनोहरम्। अनेन पुराणेन भारतीयज्ञानपरम्परा सम्यक् प्रकारेण समाहिताः अस्ति। अयं ग्रन्थः यावत्सूर्यः प्रतिष्ठते तावत् जगति प्रकाशं दास्यति इति निश्चितम्। अतः भागवतं सर्वजनानां कृते आवश्यकं पठनीयं च ग्रन्थः इति मन्यते।

भारतीयदर्शनपरम्परायामात्मतत्त्वस्य विचारः परमं महत्त्वं वहति। आत्मा केनचित् सूक्ष्मतमः तत्त्वमस्ति, यः न केवलं मानवस्य स्वरूपं निर्धारयति, अपि तु मोक्षमार्गस्य मूलं चास्ति। भागवतमहापुराणं यद्यपि भक्तिमार्गप्रधानं ग्रन्थः अस्ति, तथापि तत्र आत्मज्ञानस्य, आत्मविमर्शस्य च विस्तृतं विवेचनं दृष्टव्यम्। अस्य ग्रन्थस्य माध्यमेन आत्मतत्त्वं न केवलं तत्त्वदृष्ट्या वर्ण्यते, अपि तु भक्तियोगेन अनुभाव्यते।

संदर्भः

1 श्रीमद्भागवतमहापुराणम् – 7/5/23

2 श्रीमद्भागवतमहापुराणम् – 1/3/28

3 श्रीमद्भागवतमहापुराणम् – 1/19/38

4 श्रीमद्भागवतमहापुराणम्- 1/2/18

5 भगवद्गीता - 2/13

6 श्रीमद्भागवतमहापुराणम्- 11/22/29

7 श्रीमद्भागवतमहापुराणम्- 11.7.33

8 श्रीमद्भगवद्गीता – 15/7

9 श्रीमद्भागवतमहापुराणम्- 12/3/52

10 श्रीमद्भागवतमहापुराणम्- 1/16/1

11 श्रीमद्भगवद्गीता – 18/68